

Szűcs Anita

Etűdők globalizációra – Arrighi, Wallerstein és Amin a világgaazdaságról

A globalizációról számos fórumon – legyen az tudományos, áltudományos vagy a tudományos életen kívűli – folyik többé-kevésbé átfogó vita. A folyamat definiálásában egyetértés mutatkozik addig a pontig, hogy a globalizáció általános értelemben véve gazdasági, szociális és kulturális kapcsolatok világméretű elterjedése és intenzívebbé válása. Ha egyszerűbben akarnánk fogalmazni, azt is mondhatnánk, hogy a globalizáció egy olyan folyamat, amely során valamely jelenség világméretűvé válik. A 21. század nemzetközi rendszerének leírása kapcsán azonban az egyszerű definíció mögött összetett, bonyolult folyamatok húzódnak meg. Az elműlt napokban, hetekben egyre többet hallunk arról, hogy egy, az 1930-as évek gazdasági összeomlásán is túltevő nagy világválság fenyeget. A globalizálódó világgaazdaság tehát mutat olyan ismétlődő jellegzetességeket, amelyeket történeti kontextusban is érdemes vizsgálni. Ez a tanulmány nem kíván átfogó képet adni sem a gazdasági globalizációról, sem az arról immár jó negyedszázada folyó vitáról. Három kortárs gondolkodó a világgaazdaság ciklikus természetéről kifejtett gondolatait veti egybe.

A globalizáció gazdasági oldala a világgaazdaság kialakulásával van összefűggésben, amennyiben a globalizáció nem más, mint világgaazdaság kialakulásának és szerves rendszerre válásának folyamata (Szentés, 1999:21-22). A világgaazdaság kialakulása egyrészt együtt járt, másrészt pedig megkönnyítette a nem gazdasági folyamatok világméretűvé válását is. Azok a folyamatok, amelyek úgymond lekicsinyítették a földgolyót és létrehozták a „globális világfalu” egyelőre még nem túl sok tartalommal bírő fogalmát, önálló rendszerként viselkednek és a szakirodalom nagy része – bár eltérő következtetéseket von le az eredetűkről és más a véleménye a lehetséges kimenetekről – a globalizált gazdaságon nagyjából ugyanazokat a jelenségeket érti. A világgaazdaság kialakulása, az interdependenciák sűrűsödése nem csak a gazdaság, de a társadalom, a nemzetközi politikai színtér, az ideológiák (... stb.) számára is jelentős – az alapokat érintő – változásokat hozott. Ezért érthető, hogy a folyamat alapos vizsgálata multidiszciplináris megközelítést igényel, így a vizsgált szerzők nem is szorítkoznak kizárólag a gazdasági szféra folyamatainak bemutatására. Attól függően, hogy a szerzők milyen kiindulópontról vizsgálják a globalizációs folyamatot, egyes tendenciák elfedhetnek más tendenciákat, így a szövegek szűk értelmezésén kívül figyelembe kell venni a szerzők tágabb – esetleg a felsoroltakon kívűl más művekben kifejtett – értelmezéseit is. Figyelnünk kell még a jelenségek eltérő definiálására is. Egyes folyamatok hasonló értelmezése és elemzése, még nem feltétlenül jelenti hogy hasonló néven definiálják az adott problémát, illetve ugyanaz az elnevezés más-más folyamatot, illetve ugyanannak a folyamatnak más-más aspektusait jelentheti.

A globalizáció eredetéről

Ha arra törekszűnk, hogy definiáljuk a globalizáció jelenségét¹, elsőként a folyamat gyökereit kell megvizsgálnunk. Meglátásom szerint mind a három szerző a napjainkban zajló globalizációs folyamatot a világgaazdaság és a kapitalista rendszer kiteljesedésével azonosítja, bár a folyamat kezdetét mind a hárman más-más időpontra teszik.

¹ Kizárólag a három szerző vonatkozásában. A cél nem más, mint megvizsgálni mit ért a három szerző a globalizáció fogalmán.

Amin szerint (Amin, 2000:598) a globalizáció egyet jelent azzal, hogy a Föld egyes távoli területei között kapcsolatok létesülnek – így tehát a jelenség épp olyan öreg, mint maga az emberiség. Ha szigorúan vesszük Amin állítását, akkor máris definíciós jellegű problémába ütközünk. Miért? Amin a globalizációt három jól elkülöníthető szakaszra bontja szét: az első szakasz a selyemúthoz kapcsolódó kereskedelem mentén bontakozik ki durván i.e. 500 és i.sz. 1500 között, a második az ipari forradalommal, a harmadik szakaszhoz pedig még nem érkeztünk el, de már itt állunk a határán. A három szakasz alapvető rendszer-meghatározó logikája elég erősen eltér egymástól. Az első, kezdeti szakaszban valóban a három nagy centrum Kína, India és a Közel-Kelet birodalmi főként kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással, de nem hoztak létre az egymással való kapcsolatok révén egy egységes, koherens globális rendszert. A második, ipari forradalommal elkezdődött szakasz bontakoztatja ki azokat a folyamatokat, amelyeket a kapitalizmus fog egységes rendszerbe – egyrészt a tőke expanzív természete, másrészt az erősen polarizáló hatása révén. Mégis ez a második szakasz az, amiről ha kötődünk az eredeti alapfeltevésünkhöz – miszerint hogy a globalizáció a világgazdaság kialakulásával és koherens rendszerre válásával egyenlő – akkor azt kell mondanunk, hogy ez az a globalizáció fogalom, amelyet a szakirodalom nagy része elfogad. Maga Amin is, ha a globalizáció mai folyamatait elemzi, ezt a második, a kapitalizmus és a modernitás logikája által meghatározott szakaszt használja.

Wallerstein egyrészt a saját maga által kidolgozott világrendszer-elméletet hívja segítségül, másrészt pedig a Kondratyev-ciklusokat. Az első időkeret szerint a folyamat kezdetét jó 500 évvel ezelőttre teszi (Wallerstein, 2000:251), amikor a kapitalista világrendszer megszületett. Itt Aminhoz képest korábbi eredetmeghatározást látunk, kb. 1450-es évektől indul el saját világrendszer-elmélete alapján a világgazdaság, a globalizáció, azaz a kapitalizmus, mint rendszer tárgyalásában. Az általa vizsgált rendszerek a születés, fejlődés és végső válság szakaszain mennek keresztül, itt tart most az érvényben lévő kapitalista világrendszer is. Ebben a cikkben ezzel az utolsó, végső válsággal foglalkozik, amelynek nem ad többet, mint bő 50 évet, és a hangsúly inkább azokon a kihívásokon van, amik a rendszer életszakaszának végén, az új rendszer születése előtt merülnek fel. A kapitalista világgazdaság életciklusa Wallersteinnél a nagy földrajzi felfedezések korában kezdődik (merkantilizmus és korai gyarmatosítás szakasza (Szentes, 1999:21-22).

Arrighi látszólag nem a globalizáció általános problémáival foglalkozik a legtöbb írásában (Arrighi 1999:217), hanem a globális piac általános természetére keres magyarázatot. A globalizáció definiálásakor a Kommunista Kiáltványt hívja segítségül „... a burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. ... Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyaszthatják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokoldalú függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. ...”² Arrighi számára a globalizáció a Kommunista Kiáltvány tanulsága szerint tehát a globális piac kialakulásával egyenlő. A globális piac pedig az ő értelmezésében az információ és a technika forradalmával jön létre, mikor az 1870-es években a tenger alatti távíró kábeleket lefektetik, a vasútvonalak behálózják Európát és megindul a kommunikáció forradalma.

² A fordítás alapja: Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa, 1965, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Látjuk tehát, hogy a három szerző három teljesen különböző időpontban határozza meg a globalizáció születését. Nehéz azt feltételezni, hogy három ilyen erősen eltérő pontból induló definíció takarhatja ugyanazt a fogalmat. Mégis, ha megnézzük, mit gondolnak a szerzők a globalizáció természetéről, láthatjuk, hogy a folyamat fő karakterisztikái már nem állnak ilyen távol egymástól. A kezdetek időpontja nem lehet a folyamat alapjának meghatározó és lényegi tulajdonsága, az eltérések adódhatnak abból, hogy ki, milyen keretbe fogja az adott folyamatot, milyen tendenciákat tart az előzmények ecsetelésekor fontosnak, illetve milyen mélyre nyúl a gyökerek, előzmények keresésekor. A folyamat eredetét nem időpontból, hanem a rendszert meghatározó lényegi tulajdonságából kell levezetni. Ezt vizsgáljuk meg a következő, a globalizáció természetéről szóló részben.

A globalizáció természetéről

Mint már említettük, a gazdasági globalizáció, a világgazdaság kialakulásának és szerves rendszerré formálódásának folyamata (Szentés, 1999:21-22) és mint ilyen, együtt járt a nem-gazdasági folyamatok világméretűvé válásával is. Ezért ha arra törekszünk, hogy jobban megértsük a gazdaság globalizálódását nem szabad elvonatkoztatnunk néhány társadalmi aspektustól sem. Mind a három szerzőnk egyetért azzal az állítással, hogy a most folyó globalizáló tendenciák logikáját a kapitalista rendszer határozza meg. A kapitalista rendszer lényege pedig, hogy a tőke természete határozza meg a társadalom és a gazdaság természetét is (Wallerstein, 2000:260; Amin, 2001:3; Amin, 2000/a:22; Amin, 2000/b:606; Arrighi, 1999:217-218).

Mit értünk azon, hogy a gazdaság és a társadalom természetét meghatározza a tőke természete? A kapitalizmus kialakulásával a társadalomban a társadalmi munkamegosztás új alapokon szerveződik. Az új munkamegosztás alapja, hogy munka és a tulajdon elválnak egymástól, így aszimmetrikus viszonyokat, kölcsönös függőségeket teremtenek a termelőeszközök tulajdonosai és a termelőeszközökkel nem rendelkezők között. Ezek az aszimmetrikus viszonyok a folyamatos tőkefelhalmozás logikája szerint újratermelődnék. A gazdaságban pedig a tömegtermelés megjelenésével a modern tőkés áru-gazdálkodás kiterjedésével a szükségletek kielégítése egyre inkább csak az árutermelésbe való bekapcsolódással elégíthető ki. A tőkés áru-gazdálkodás, az eredeti tőkefelhalmozás természete szintén interdependenciákat rejt magában, amiket az eredetiből folyamatossá váló tőkefelhalmozás szintén újra és újra kitermel magából. Látjuk tehát, hogy a kapitalista viszonyokat alapjában a tőke természetéből fakadó interdependenciák, illetve aszimmetrikus interdependenciák jellemzik, amiket a rendszeressé váló tőkefelhalmozási folyamat folyamatosan újratermel. Így tehát nemcsak új gazdasági rendszer jön létre, hanem átalakul a társadalom, a társadalmi munkamegosztás is.

Az új társadalmi és gazdasági rendszert tehát az egyenlőtlenség határozza meg. Ugyanakkor az új világgazdaság kiterjedése és növekedése nem egy egyenes vonalú egyenletes mozgás, hanem a növekedés ciklikusságot – konjunktúrák és recessziók egymást követő sorát – hozza magával. Mi okozza a növekedés egyenlőtlenségét? A vizsgált szerzőink ebben nem értenek egyet, de mindannyian osztják azt a nézetet, hogy egy-egy „nagy ciklus”, a növekedési szakasz alatt létrejön egy hegemon hatalom. A hegemon az az állam – ismét egy tág, „minimalista” definíciót alkalmazunk –, amely meghatározza az adott nemzetközi rendszer játékszabályait, és a világgazdasági növekedés motorjaként felvállalja a nemzetközi közjavak biztosítását. Mindhárom szerző erős hangsúlyt fektet a 19. századi brit, majd a 20. századi amerikai hegemonia vizsgálatára.

A Wallerstein által választott két időkeret a fenti kettősséggel magyarázható. A mai modern világrendszer napjaink világgazdaságát takarja, a világgazdaságon belül a Kondratyev-ciklusok pedig a recessziók és konjunktúrák váltakozását, a rendszer növekedési folyamatát

tükrözik. A mostani 1945-ben kezdődött Kondratyev-hullám leírása sokat elárul nem csak a világgazdaság ciklikus összehúzódásairól és kiterjeszkedéseiről, hanem arról is, hogy egy-egy ilyen ciklus hogyan alakíthatja át a világgazdaság szerkezetét (Wallerstein, 2000:252-259).

Az új ciklus a II. világháború után, az Egyesült Államok hegemoniája alatt kezdődött el és konjunkturális szakasza egészen addig tartott, amíg ennek a hegemoniának a feltételei – a stabil világrend és a folyamatos keresletteremtés az USA áruinak számára (Wallerstein, 2000:253) – nem kezdenek el repedezni. Márpedig 1967 és 1973 között ez történt, és megindul a „B” szakasz, azaz a ciklus összehúzódása. A jaltai megosztási rendszer előnyeinek kívül rekedtek növekvő feszültségei miatt kitörték a 1968-as forradalmak. Japán valamint Európa felzárkózása következményeként az Egyesült Államok a világpiacon növekvő versennyel nézett szembe. Részben ennek, részben a vietnami háború eredményeként költségvetési deficittel nézett szemben. 1971-ben elhagyta az aranydeviza-rendszert, szétzilálva ezzel az 1945 utáni nemzetközi gazdasági rend egyik alappillért, a globális rögzített valutarendszert. Az 1960/70-es évek fordulóján a világgazdaság stagnálása nyomán a tőke megindult a profitábilisabb pénzügyi szektor felé, világszerte nőtt a munkanélküliség és megjelent az ún. „menekülő iparágak” jelensége. Az 1973-as, majd az 1979-es olajárrobbanás és az 1980-as években ezzel összefüggésben kibontakozó adósságválság hatására (és mellett) a délkelet-ázsiai országok remekül prosperáltak. A Reagan-kormányzat egyfajta – ahogy Wallerstein fogalmaz – „militaista keynesianista” politikával és a Japántól felvett óriási kormánykölcsönök segítségével próbálta megrendült pozícióit finanszírozni és a világ pénzpiacain elszabadult a spekuláció. Délkelet-Ázsia kivételével a világgazdaság stagnált, ám az 1990-es években Japánt és Kelet-Ázsiát is elérte a válság. A Szovjetunió összeomlása miatt az Egyesült Államok politikai helyzete a világban tovább romlott. Egyrészt az Öböl-háborúban nem tudta katonai akcióit önállóan finanszírozni. Másrészt pedig az Európai Unió az euró bevezetésével megalapozta önálló politikai ambícióit, ezzel megkezdődött az európai szövetségesek katonai leválása az Egyesült Államokról. Wallerstein számára a fenti folyamatok a Kondratyev ciklusok leszálló ágát mutatják. A recesszió még közel sem érte el azt a mélypontját, amely teljes egészében szétzilálná az Egyesült Államok teremtette nemzetközi gazdasági rendet, és új hegemon hatalom alatt a világgazdaság új felívelő Kondratyev-féle „A” szakaszba léphetne.

A másik keret, amiben a kapitalista rendszer átforgatódásához vezető tendenciák bemutatásra kerülnek, saját világrendszer-szemlélete. A kapitalizmus, mint modern világrendszer, történelmi rendszer. Mint ilyen, van eleje, közepe és semmi okot nem lát rá, hogy ne lehetne vége is. A rendszer fejlődését és mozgását egyfajta mozgó, egyensúlyi rendszer biztosítja (Wallerstein, 2000:260). A folyamatosan megbomló, illetve egy magasabb pontban helyreálló egyensúly mellett, nagy, évszázados trendek jelenléte jellemez bármely világrendszert, így az egyetlen fennálló kapitalista rendszerünket is. Wallerstein feltételezése szerint ezek a trendek egyre jobban megközelítik a rendszer aszimtótáját és nemcsak hogy megközelítik, de el fogják érni a zéró értéket. Ezzel pedig a rendszer felbomlik, két vagy több alternatíva elé kerülve új logikájú rendszer jön létre. Leegyszerűsítve, így működnek, ezek az 500 éves szakaszok. Lássuk, melyek azok a tendenciák, amik az aszimtóta felé közelednek?

Az első a reálbér-színvonal, amit alapvetően a munkavállalók és a munkaadók közötti kollektív alku határoz meg. A munkavállalók (szakszervezetek) politikai ereje olyan erős a fejlett országokban, hogy a profit rovására növekedő bérek miatt a munkaadók alacsonyabb bérszínvonalú területek felé viszik el a termelést. Ha ez a tendencia folytatódik és a fejletlenebb országok munkásosztálya is képes lesz megnövekedett politikai erejénél fogva magas bért kiharcolni, az határt szabhat a profit növekedésének.

A második tendencia az input-költségek megnövekedése. Input költségen, nem kizárólag a bekerülési értéket érti Wallerstein, hanem a gyártási folyamat teljes költségét (ld. hulladék kezelése, tárolása, környezetvédelmi előírások betartása). Egyrészt ezt a költséget részben

vállalja az állam (adók formájában áterheli a lakosságra vagy a vállalatokra), másrészt az első tendencia logikája szerint a vállalatok ismét már országokba helyezhetik ki termelésüket (amíg van szennyezhető terület). Mi a fentiek következménye? A költségek teljes internalizálása – főként, ha az állam a vállalatokra terheli rá a környezetvédelmi költségeket –, amely tovább szorítja le a profitrátát. Wallerstein meglátása szerint a kapitalista rendszeren belül erre a problémára sincs megoldás.

A harmadik nagy tendencia az adózás és az adózáson keresztül az állam problémáját érinti. A jövedelmek központosításának elsődleges célja az állam működtetésének finanszírozása. Ez pedig hatalmas adminisztrációs apparátus fenntartását igényli. Az állam alapvető feladata a biztonság megteremtése. Mivel az új biztonsági kihívások, a biztonságfogalom változása és a biztonság globalizálódása miatt az állam egyre kevésbé tudja ellátni biztonságteremtő funkcióját, egyre több pénzre lesz szüksége más feladatai ellátásához is (közoktatás, közegészségügy és a nyugdíjak biztosítása). Egyre nehezebben tudja növelni az adókat, hiszen a lakosság tűrőképessége erős korlátot állít az állam számára, illetve az ún. demokratikus deficit problémája miatt az állam legitimációs válsággal küzd. Ugyanakkor ezzel egyidőben a lakosság igénye megnő az állami szolgáltatások iránt. Ez a probléma sem feloldható, és rendszerfeszültséget keletkeztetett a folyamatos tőkefelhalmozás biztosításában. A kapitalista világrendszer tehát olyan rendszerfeszültségek előtt áll, amik szétfeszíthetik határait, új rendszer alapjait rakva le ezzel. A problémát még a három nagy tendencia mellett az állam szerepének folyamatos erodálódása is súlyosbítja.

Látjuk tehát, hogy Wallerstein a folyamatos tőkefelhalmozást veszi a rendszer működésének alapjául. A három nagy tendencia pedig a tőkefelhalmozás értékét viszi el a rendszer aszimptotája felé, kimerítve ezzel a rendszer határait. Az utóbbi keretben bemutatásra került három nagy folyamat, ami a tőkefelhalmozás tendenciáját megállíthatja és annak értéke a wallersteini logika szerint valóban folyamatosan konvergál a 0 felé. Hiányosságnak lehet felfogni, hogy nem derül ki, hol van az a pont, ahol a nulla értéket eléri a felhalmozás. Látjuk a tendenciát, de nincs leszögezve, hogy mikor következik be az az állapot, amikor pl. a bérek rovására már egyáltalán nem lehet növelni a profitot. Csak a földrajzi „menekülés” nem elég magyarázat, hiszen a legerősebb szakszervezetnél vagy a legfejlettebb országban sem beszélhetünk állandó, fix arányokról a profit terhére, illetve a profit nem csak a bérek leszorításával tud növekedni.

Samir Amin szintén osztja a világrendszer-szemléletet, de nem egészen azt érti alatta, mint Wallerstein. Wallersteinhez hasonlóan a kapitalizmus végéről és egy új rendszernek, a globalizáció harmadik szakaszának a megszületéséről ír. Nevesíti is az új, még előttünk álló rendszert: ez a globális szocialista rendszer. A globalizáció második szakasza, mint azt fentebb láttuk, a kapitalizmus, mint világrendszer kibontakozása. Tehát Amin szerint is fordulópontonál állunk: a második szakasz – azaz a kapitalizmus – hanyatlásánál.

A kapitalizmus expanzív formája az imperializmus, aminek Amin nézete szerint a harmadik szakaszánál állunk (Amin, 2001:3). A tőke céljai viszont változatlanok: a piacok bővülése feletti kontroll, a Föld természeti erőforrásainak kiaknázása, valamint a periféria munkaerejének kizsákmányolása. A rendszer Aminnál is kitermel egy hegemon hatalmat, ez pedig az Egyesült Államok, amely katonai, gazdasági képességeinek erősítésével saját dominanciáját igyekszik erősíteni a Triad rovására. Stratégiájának legitimációs diskurzusa a „demokrácia védelme”, illetve a NATO-n keresztül globális fenyegetések kiküszöbölése (nemzetközi terrorizmus, preventív katonai beavatkozás). Amin további célokat is nevesít: a Közel-Kelet és Közép-Ázsia olajmezői feletti kontroll, a korábbi szovjet blokk „latin-amerikanizálása”, a nagy nemzetek (Kína, India, Brazília leszerelése, olyan regionális blokkok megalakulásának akadályozása, melyek alkupozíciót jelenthetnek a globális folyamatok befolyásolásában, valamint a Dél országainak marginalizálása. Amin Kissingert

idézi: „*A globalizáció csupán szinonima az Egyesült Államok dominanciájára.*” (Amin, 2000: 23)

Felmerülhet a kérdés, hogy miért van szükség hegemon hatalomra a rendszer szempontjából. Amin válasza, hogy amint a neoliberalizmus kiszolgáltatja a társadalmat a piacnak, ugyanúgy a neoliberális globalizáció is kiszolgáltatja a világot a világgazdaságnak. A rendszerben a meghatározó szerepet a tőke kapja, háttérbe szorítva ezzel a többi társadalmi érdeket, mondván a piaci mechanizmus növeli a közjót, garantálja a stabilitást és a demokráciát. Ennek a tételnek az elmélete a „piaci társadalom”, ami Amin szerint szöges ellentétben áll a ma létező kapitalista valósággal. Ez a valóság pedig, hogy önszabályzó piac csak a „tisztá közgazdaságtan” elkötelezettjeinek képzeletében létezik, a piacok szabályozás nélkül instabilak és könnyen romba dőlhetnek. „A piac azért működik, mert szabályozzák” – szögezi le Amin. Innen már csak egy ugrás, hogy miért kell a rendszernek hegemon. A kérdés tehát az, hogy ki szabályozza a piacot, a válasz pedig a domináns oligopóliumokban keresendő. Az oligopóliumok rejtett piacsabályozási mechanizmusa a dereguláció. A II. világháború után a demokrácia és liberalizáció jelszavával az Egyesült Államok megalapozza gazdasági, politikai és katonai hegemoniáját, és kiépíti azt az intézményrendszert, amely biztosítja számára a világpiac és világpolitika irányításának legitim kereteit.

Milyen alapvető és általánosan elfogadott félreértések rejtik el ezt a folyamatot, illetve milyen ellentmondásokat takar az Egyesült Államok hegemon törekvéseit legitimáló ideológia? Az egyik az a megállapítás, hogy piac és demokrácia egymás nélkül nem létezik. A demokrácia a mai, kapitalista értelemben a modernitás fogalmában gyökeredzik. Az alapvető probléma az, hogy ez a fajta demokrácia, mint a kapitalista rendszer politikai menedzsmentje – alapjait tekintve – más alapelveken nyugszik, mint a gazdaság menedzsmentje, azaz a piac. A demokrácia – ha Aminhoz hasonlóan, a felvilágosodástól eredeztetjük – az „Értelmen” alapuló politikai irányító struktúra. A piac viszont teljesen más alapelveken nyugszik, a kapitalizmus alapelvein, amelynek nincs sok köze a demokráciához (ld. magántulajdon, vállalkozói jogok, piaci verseny). Így ezek a fogalmak divergens fogalmak, ahol nem a demokráciával van baj, hívja fel a figyelmet Amin, hanem a piac fogalmát kell újragondolni.

A másik félrevezető gondolat az univerzalizmus és a globalizáció egymást kiegészítő, feltételező fogalomként kezelése. Amin tézise szerint (Amin, 2000:605-607) amíg a prekapitalista társadalmakban az ideológia a hatalom legitimációját teremtette meg, és a gazdaság ennek a legitimációnak volt alávetve, addig a kapitalizmus megfordítja ezt a logikát és ahelyett, hogy a hatalom lenne a vagyon forrása, a vagyon lesz a hatalom forrása. A kapitalizmus a korábbi korokkal ellentétben az egész világot átfogó kultúrát teremt magának. Ez nem – mint ahogy sokan gondolnák – a nyugati civilizáció kultúrája, hanem a fogyasztói társadalomé.

Aminnél is azt látjuk, hogy a kapitalista rendszer saját képére formálja a gazdaságot, a társadalmat, legitimáló ideológiát teremt magának és kitermeli saját kultúráját is. A rendszer alapvető ellentmondása a kapitalizmus és globalizáció gazdasági logikájában rejlik, míg az azt legitimáló demokratikus diskurzus átvezethet a globális szocializmus megteremtéséhez.

Giovanni Arrighi a világpiac vizsgálatával szintén eljut arra a következtetésre, hogy a világpiac két állapot közötti átmeneti periódusban van, a kérdés csak az, hogy az Egyesült Államok, mint hegemon hatalom tud-e alkalmazkodni ezekhez a tendenciákhoz, meghosszabbítva ezzel vezető szerepét a világgazdaságban vagy a hegemon szerepet átveszik-e a délkelet-ázsiai térség? Arrighi logikája a Kindelberger-féle hegemonia ciklus elmélet szerint mozog, összehasonlítja a 19. századi brit hegemonia-ciklust a 20. századi amerikaival. A globális piac, azaz a globalizáció ciklikus természetű. Arrighi megfigyelése szerint a ciklusokban a hegemon konszenzus alapján emelkedik ki, rekonstruálja a világpiacot, helyreállítja a multilaterális kereskedelmi és pénzügyi piacokat, majd a tőke

túlzott mértékű felhalmozása miatt túltermelési válság alakul ki. A túltermelés miatt beszűkülnek a piacok, a hegemon hatalom ereje meggyengül. A tőke felhalmozódik, nem talál hagyományos befektetési formákat, így átvonul a pénzpiacokra. Ekkor a hegemon hatalom – bár a túltermelési válság alatt már elvesztette a nemzetközi kereskedelemben és a termelésben játszott vezető pozícióját – még uralja a világ pénzügyeit. Az instabillá vált nemzetközi rendszerben bekövetkező újabb, az előzőnél nagyobb léptékű válság eltörli a kialakított nemzetközi rendszer maradványait is. Ekkor a nemzetközi rend és biztonság jelszavával, illetve annak biztosításával egy új hegemon hatalom alatt újra rekonstruálódik a világpiac.

Arrighi gondolatmenete szerint a 19. században a világpiac nem a szabadpiaci mechanizmusoknak köszönheti létrejöttét, hanem Nagy-Britannia, mint domináns hatalom tudatos tevékenységének. Az ipari forradalom kiterjesztése a közlekedésre és a kommunikációra hozza létre brit hegemonia alatt a világpiacot amely Arrighi szerint három alappilléren nyugodott (Arrighi, 1999: 219). Az első a kontinentális egyensúly fenntartása Európában, a második a kereskedelem liberalizálása a nyugati világban, a harmadik pedig a brit gyarmatbirodalom kiépítése. A 20. század első felében a britek hanyatlása alapvetően a konszenzuson alapuló kereskedelmi liberalizáció és a német, majd az amerikai iparosítással megnyilvánuló, az erőszakon alapuló gyarmatosítás kimerülésének volt köszönhető.

Az 1873-1896 tartó válság aláásta a brit hegemoniát. A többi hatalom gyors iparosodása és gyarmatszerző ambíciói részben válaszként a meggyengült nemzetközi rendszerre³. Az európai hatalmak és az Egyesült Államok iparosodása egyben erősítette Nagy-Britannia pozícióit, „központi „klíringintézet” szerepét a nemzetközi pénzpiacokon. A válság hatására felhalmozódott hatalmas likvid tőkéért megindult a verseny az államok között, amelyből a britek profitáltak ugyan a legtöbbet, de hegemon pozíciójuk alapjai ekkor már megrendültek. A kontinentális hegemoniát az erősödő német ipar és hadiipar veszélyeztette. Az I. világháború előtti kormányzati költekezések megerősítették a brit tőke expanzióját, de a háború végleg lerombolta a brit pénzügyi szupremáciát. Az Egyesült Államok megjelent a brit pénzpiacokon, és az 1940-es évekre még a nyomai is teljesen eltűnnek a britek alatti nemzetközi rendszernek.⁴ A világpiac teljes mértékben dezintegrálódott.

A II. világháború hasonló léptékű konfrontációt jelentett, mint amelyből a brit hegemonia kiemelkedett. Az Egyesült Államok a háború után elkezdte lerakni az új nemzetközi rendszer alapjait, de a világpiac ekkor még nem jött újra létre. Mi ennek az oka? Arrighi meglátása szerint az Egyesült Államok vezető szerepe mellett kiépülő multilaterális kapcsolatrendszer ugyanúgy politikai konstrukció volt, mint a 19. században létrehozott brit dominanciájú világpiac. Egyetlen fontos különbséggel: az Egyesült Államok csak részben integrálódott a világpiacba, a britekkel ellentétben nem hozott létre olyan intézményrendszert, amely a napi tevékenységet lebonyolítaná. A brit-központú világpiac összeomlása nagyobb hatással volt az Egyesült Államok nemzetgazdaságára, mint magára a britre. Erre a megrázkódtatásra adott válasz volt a Roosevelt-i New Deal elképzelés globalizálása.

A II. világháború utáni kaotikus, bizonytalan világban a New Deal elsősorban rendet, biztonságot ígérte. Roosevelt Amerika-központú „egy világ” víziójában az ENSZ látta volna el egy amerikai eszmék alapján funkcionáló, tényleges világkormány feladatait, míg a Bretton-Woods-i intézményrendszer és az aranydevizarendszer a világpiacot építette ki,

³ Az egyre bizonytalanabbá váló nemzetközi rendszerben az államok biztonsága egyre kevésbé biztosított, ezért a gyors iparosítás és a gyarmatszerzés a biztonság növelését szolgálta. Ez az amit Arrighi William McNeill nyomán a „háború iparosodásának” nevez (Arrighi, 1999:226). Bár az Egyesült Államok és Németország iparosodnak a leggyorsabb ütemben, leginkább a német felzárkózás, veszélyezteti a brit kontinentális hegemoniát.

⁴ Az Egyesült Államoknak az I. világháború után nem volt kellő likviditása, hogy megszerezze a britek által kiépített pénzügyi hálózatot (Arrighi, 1999:232-233)

természetesen szintén amerikai dominancia alatt. Breton-Woods nagy ígérete az volt a nemzetközi pénzügyekben, hogy a piaci szabályozás helyére egy nemzetközi mértékű, de lényegében központi szabályozást helyezett. A probléma ott merült fel, hogy ez az elképzelés önmagában nem hozza meg a várt likviditást az USA számára a világpiac megteremtéséhez. Az egyetlen újraelosztási forma, amelyet a Kongresszus nem ellenzett, az a magán beruházás volt, így a felhalmozott tőke nagyrészt az Egyesült Államokban maradt. A megoldást a hidegháború „feltalálása” hozta el és a Roosevelt-i „egy-világ” elképzelés helyére Truman kettős „szabad- és nem szabad világ” víziója lépett. Truman konfrontatív világképe tarthatóbb, kevésbé idealizált, működőképesebb változat volt. Lényegében azonban a New Deal, mint alap megmaradt. Az új elképzelés – Nyugat-Európa és Japán, mint bástyák újjáépítése az Amerika-központú világpiacra – sokkal inkább megvalósítható, mint a Roosevelt által elképzelt, az Egyesült Államok képére és hasonlatosságára formált „egyetlen” világ. Az amerikai dominancia megvalósításának lépcsőfokai a Marshall-segély és az a legnagyobb mértékű fegyverkezés voltak, amelyet a világ békeidőben látott. Ezzel az Egyesült Államokban felhalmozódott tőke újraelosztási problémája megoldódott és egészen 1973-ig nem rázta meg komoly válság a világot. Ezt az időszakot Arrighi többek között Hobsbawm nyomán a „kapitalizmus aranykorának” nevezi (Arrighi, 1999:236).

Az 1950-es és 1960-as években jól működő centrumok közötti együttműködést, Nyugat-Európa és Japán fokozatos megerősödésével az 1970-es évek elejére egyre inkább felváltotta a regionális blokkok közötti verseny. Már az olajválság előtt a felhalmozódott szabad tőkét a nemzetközi pénzpiacokra vitték, ennek következtében egyrészt az egyes országok, hogy vonzóbbá váljanak a felhalmozódott szabad tőke számára árfolyam-manipulációkba kezdtek. Másrészt nagy mértékű növekedésnek indulnak a kormányzati kontroll alatt nem álló offshore piacok. A válság után, az 1980-as évek elejére úgy tűnt, hogy megint minden rendben lett, bár a tőke offshore piacokon való túlzott felhalmozódásának problémája változatlanul nem oldódott meg. Ennek oka pedig az Egyesült Államok politikájában bekövetkezett fordulat volt. Az Egyesült Államok felismerte, hogy abból hogy a kormányzat és az amerikai üzleti szféra egymással verseng a tőkéért, egyik oldal sem jár jól.⁵ A Reagan-adminisztráció a helyzet megoldására restriktív politikát vezetett be, amivel a New Deal eszméjét és gyakorlatát az Egyesült Államok végleg maga mögött hagyta. Újra a piaci logika érvényesülése és nem egy központ határozta meg a világ pénzpiacait. Az államokat pedig megerősítették a világpiaccal szemben, miközben az Egyesült Államok által dominált nemzetközi intézmények is megerősödtek. A globalizáció fogalma ekkor jelent meg, mint a világgazdaság olyan új jelensége – Arrighi itt szarkasztikusan nevezi újnak, hiszen mint fentebb láttuk ő sem az 1970-es években eredezteti a globalizáció fogalmát –, aminek a világ legerősebb állama sem tud ellenállni.

Arrighi ciklus-elmélete rámutat, hogy bár a globalizáció fogalma az 1980-as években terjed el a szakirodalomban, közel sem ilyen új jelenség. A világpiac ciklusait alapvetően – bár a világ vezető gazdasági nagyhatalma hozza létre – a tőke, illetve a tőkefolyamatok rendezik újra. A globális piac, a globalizáció jelensége tehát ciklikus természetű és szoros összefüggésben áll a gazdasági növekedéssel. A világgazdaság legerősebb országa – legalább részben – konszenzus alapján kiemelkedik és a nemzetközi rend és biztonság megteremtésével, a multilaterális kapcsolatok új szabályainak kiépítésével létrehozza és biztosítja a világpiac zavartalan működését, hogy aztán az első nagyobb méretű válság után még egy rövid „boldog békeidőt” biztosítson, de utána egy még nagyobb válság, illetve törés a multilaterális kapcsolatokban ezen kapcsolatok átrendeződéséhez vezessen, új utat nyitva a válságok

⁵ Egyrészt az Egyesült Államok seigniorage műveletekből eredő kedvező helyzetét aláássa az az amerikai üzleti szféra által teremtett dollárkínálat, ami egyre több országot szabadít fel a költségvetési mérleg korlátai alól, másrészt a kormányzat által kihelyezett tőkék többnyire az offshore piacokat táplálták.

közben megerősödött új centrumnak. Arrighi szemléletének érdekessége, hogy a hegemon, bár már rég nem a reálgazdaság kizárólagos meghatározó hatalma, de központi szerepét megőrzi a nemzetközi pénzügyi rendszerben, szabályozva ezzel a deregularizálódó világpiacot.

A jövőről

Wallerstein jövőképe megítélésem szerint kettős, és nem mentes az ellentmondástól sem. A két időkeret két eltérő képet rajzol a jövőről: amikor a kapitalizmusról, mint történelmi rendszerről beszél, nem tud sokat a jövőről. Azt állítja (Wallerstein 2000:267), hogy a rendszer hívei és vesztesei között óriási politikai harc várható, a kimenet a mobilizált erőktől függ. A jövő tehát teljességgel bizonytalan, ám nyitott és erőnk és kreativitásunk szerint mi befolyásoljuk. Ellentmondást ott látok, hogy amikor a kapitalizmus ciklikus mozgásait vizsgálja (Wallerstein 2000:259) a Kondratyev-hullámok keretében és leírja a mostani, utolsó ciklust, egészen biztosan előrejelezhetőnek érzi, hogy lesz egy „A” szakasz, aminek keretében az egész kapitalista rendszer átalakul valami mássá. Ez az „A” szakasz pedig a 17. és 18. század nagy deflációs hullámaira fog hasonlítani. Tehát az egyik oldalon álló nyitott, teljesen homályos jövőkép mellett Wallerstein a másik oldalon azt állítja, hogy ez a jövő nem is olyan homályos, hiszen a Kondratyev-hullámok premisszáinak teljesülniük kell ebben az új rendszerben is, illetve tudja, hogy az új felszálló ág deflációs természetű lesz. Ráadásul a Kondratyev által empirikusan leírt ciklusok a világ gazdaság sajátos növekedéséből származnak, így ha felbomlik a világ gazdaság és új gazdasági rendszer születik, honnan tudhatjuk, hogy az is ciklikus növekedési szakaszokat produkál?

Aminnak Wallersteinnel ellentétben határozott sejtései vannak a kapitalizmus utáni időszak jellemzőiről. A kapitalista rendszer centrum és periféria mentén polarizálja a világot, ezért olyan alternatív politikai rendszert kell kidolgozni, amit nem a világpiac logikája határoz meg. Ez a globalizáció harmadik szakasza, az eljövendő globális szocializmus. Az új rendszernek két meghatározó eleme kell legyen: a valódi értelemben vett demokrácia és a policentrizmus⁶. Az új, demokratikus alapokra épülő szocialista rendszerben végbe kell, hogy menjen az általános lefegyverzés, a nemzetközi politikai életet egy világparlament irányítására bízni, a szociális érdekeket globális szinten megjelenítő politikai intézmények képviselnék. Az új rendszerű világ gazdaságát Amin policentrista koncepciója határozná meg: flexibilis gazdasági kapcsolatokat kell kialakítani a világ különböző fejlett régiói között. Amin egyetért azzal az elvvel, hogy a világot mindig forradalmak vitték előre, így az új globális rendszer kialakulása sem fog csendben, magától végbemenni. Meg kell jegyezni, hogy nem szólít fel egy művében sem explicit agresszióra és a piacot sem akarja megszüntetni. A forradalom nem feltétlenül kell erőszakos legyen, illetve az új Amin-i világképben a piac paramétereit egy politikai intézményrendszer határozná meg.

Arrighi a jövőt a kapitalista világrendszeren belül látja. A kérdés csak az, hogy a rendszer új központ alatt alakul át, vagy a régi képes lesz alkalmazkodni a ciklus kihívásaihoz. A felemelkedő új központ Délkelet-Ázsia, amely egyelőre még nem rendelkezik elegendő kompetenciával a világpiac újjászervezéséhez. Az 1990-es évek válságai azokat a jeleket produkálják, mint amit a Wall Street 1929-ben, vagy az 1772/73-as válság produkált Londonban. Ezek a jelek kísérik az új nemzetközi pénzügyi központok kialakulását. Minden új központ kialakulását hatalmas pénzügyi válság előzte meg. Ezek a válságok lezajlottak az 1990-es években elsőként Japánban, majd 1997-ben Thaiföld kiindulóponttal végigsöpörtek a régió. Hasonlóan, mint 1929-ben is az Egyesült Államokban kezdődött a válság. Persze az, hogy Délkelet-Ázsia átveszi-e a hegemon szerepet a nemzetközi rendszerben, egyelőre még nyitva áll előttünk. Az, hogy a ciklus azon pontjához értünk, ahol egy átfogó válság hatására a

⁶ Amin elképzelése alapján föderális alapokon (!) szerveződő régiók lennének a legmegfelelőbbek.

rendszer átalakul, a szerzők szerint nem kétséges. Kérdés az, hogy az Egyesült Államok meg tudja-e erősíteni vezető szerepét annyira, hogy elnyújtsa a ciklus végső szakaszát, vagy a nemzetközi rendszer új hatalom alatt újrendeződik.

Mint láttuk Arrighi a kapitalista rendszeren belül írja le ezeket az átrendeződéseket, ahol az európai civilizációban gyökerező kapitalista struktúra állandó expanzióra, globalizációra készíti önmagát. Az a nagyarányú tökefelhalmozás, ami a centrumok áthelyeződését kíséri, a délkelet-ázsiai térségben a legerősebb. Az itteni hirtelen gazdasági növekedést többek között a munkaerő alacsony újratermelési költsége tette lehetővé. Kérdés az, hogy mennyire tartható ez a tendencia a jövőben? Újabb kérdést vet fel az, hogy a növekvő délkelet-ázsiai térség több államból áll, az eddigi hegemon hatalmak pedig egy államként álltak a nemzetközi rendszer élére, jelent-e ez valami problémát? Vagy Kína robbanásszerű erősödése egy állami centrumot hoz létre? További kérdés, hogy most, amikor először jutna el az európai civilizációban gyökerező kapitalista rendszer központja nem európai civilizációhoz tartozó térségbe, akkor átformálhatja-e egy másik nagy hagyományokkal rendelkező gondolkodásmód a gazdaság alapjait? Pontosabban egy kollektív érdekeket az egyéni érdekek felé helyező civilizáció, ha hegemon helyzetbe kerül, átalakíthatja-e annyira a gazdaság logikáját, hogy az új alapokra helyeződjön át? Szintén kérdésként merülhet fel, hogy pusztán a tökefolyamatok változása megváltoztathatja-e annak az Egyesült Államokra a hegemon pozícióját, amely a katonai képességek tekintetében és az információ-technológiában továbbra is vezető szerepet tölt be. Mennyire csoportosíthatóak át a hegemonia forrásai? Mennyire gyengült le az Egyesült Államok? Lehet-e a világgazdaság centruma és a világpolitika meghatározó szereplője két különböző állam egyszerre?

Összegzés

Mindhárom szerző esetében azt láttuk, hogy a fennálló kapitalista gazdasági rendszert a tökefolyamatok és a tőke természete határozzák meg. Amin szakaszai, Wallerstein világrendszer elmélete és Arrighi ciklusai – bár különböző környezetben – azt vetítik előre, hogy a világgazdaság, vagy maga az egész nemzetközi rendszer nagyarányú átváltozás előtt áll. Egy dolog nem kétséges: hogy ez az átváltozás világszinten érvényesül majd és minden területre, nem csak a gazdaságra, hatással lesz. A globális gazdasági kapcsolatok intenzifikálódása egyre integránsabb világgazdaságot teremt, bár a teljes integrációtól a világpiac még messze van. Látjuk, hogy a világgazdaság centruma Ázsiába tevődik át. Lehet-e a világgazdaság új centrumának kultúrája (közösség primátusa az egyén felett) olyan hatással a gazdaság tökefolyamatok által meghatározott logikájára, hogy egy új, igazságosabb világ alapjait rakja le?

Felhasznált irodalom:

- Amin, Samir (2001) *Imperialism and Globalisation*, Monthly Review, Vol. 53. No.2.
Amin, Samir (2000/a) *Economic Globalism and Political Universalism: Conflicting Issues?*, Journal of World-Systems Research, Vol. VI. No.3. 581-622
Amin, Samir (2000/b) *Neoliberal Globalisation and U.S. Hegemony*, South Letter Vol.36. No.2.
Arrighi, Giovanni (1999) *The Global Market*, Journal of World-Systems Research, Vol. V. No.
Sørensen, Georg (2003) *Economic Globalization and the Changing Role for States*, in.: Introduction to International Relations: Theories and Approaches, Oxford University Press

- Szentes Tamás (2002) *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában*, Savaria University Press, Szombathely
- Szentes Tamás (1995) *A világgazdaság elméleti és módszertani alapjai*, Aula könyvkiadó, Budapest
- Wallerstein, I. (2000) *Globalization or the Age of Transition? – A Long-Term View of the Trajectory of the World System*, International Sociology Vol. 15 2) június, 251 – 267